

תוכן העניינים

כרך ראשון

9

עם הספר

שער ראשון המקדש

- 13 עבודת האלהים בבית־המקדש השני
36 לתולדות העבודה בבית השני
43 מצוות העלייה לרגל וקיומה בימי הבית השני
61 העלייה לרגל מן התפוצות בימי הבית השני
67 מעשיהם של עולי הרגל בירושלים בימי הבית השני
79 ירושלים כמרכז ליהדות בסוף ימי הבית השני
85 העלייה לרגל לירושלים לאתר תורבן בית שני

שער שני בית־הכנסת

- 105 בית־הכנסת
133 בית־המקדש ובית־הכנסת
154 בתי־הכנסת בדרום הרי יהודה
159 האם היתה קיימת עזרת נשים בבית־הכנסת בתקופה העתיקה?

שער שלישי ירושלים וארץ־ישראל

- 171 קהילא קדישא דבירושלם
182 בית שערים בספרות התלמודית
194 היישוב היהודי בגליל ובגולן במאה השלישית והרביעית
230 בית ענת

247	המקומות לקידוש חודשים ולעיבור השנה בארץ לאחר החורבן
259	סיקריקון
268	היחסים בין הצבא הרומי לעם היהודי בארץ לאחר חורבן הבית
276	לבעיית טיבה של האספקלריה ושימושה בתקופת המשנה
281	עניינים ארצישראליים
287	לבעיית מעמדה של הפרובינציה יהודה לאחר החורבן
294	ארץ-ישראל והתפוצה היהודית

עם הספר

בשני הכרכים של האסופה שלפנינו נקבצו וסודרו רוב רובם של המאמרים בתולדות ישראל, שפרסמתי בעברית במשך למעלה מארבעים שנה, במאספים שונים ובעיתונות המחקר בארץ.

בספר נכללו מחקרים לא רק בהיסטוריה הפוליטית, היישובית, הדתית והחברתית, אלא אף דברי מחקר על קידוש השם במשנתם של חכמים ופרשנותם את המושג ההלכתי 'הלכה למשה מסיני'; דברים שפורסמו אודות התנועה החסידית בימי בית שני ובימי המשנה והתלמוד, המשנה ההלכתית והחברתית של החסידים, יחסם ומקומם בהווה היהודית ומגעם עם עולם החכמים.

המאמרים נכתבו לעתים למטרה המוגדרת של הקובץ שבו עמדו הדברים להתפרסם, למסגרתו ולמבנהו, ולפיכך ניכר שוני בין המאמרים בצורת הכתיבה ובמתכונתה. עם זאת, השתדלתי תמיד לשמור על דרכי במחקר ועל אופי כתיבתי, הגם שלעתים לא יכולתי להצביע בפני הקורא על העדפת אמינותו של מקור זה על פני מקור אחר.

ספריות רבות, ציבוריות ופרטיות, מחזיקות כתבי-עת ועיתונות מחקרית סדירה, לשימושם של הקוראים והחוקרים; אולם הקבצים השונים השונים, ובמיוחד אלו אשר התפרסמו לפני שנים רבות, אינם בהישג ידו של כל אדם, ואף לא בכל ספרייה ציבורית. משום כך דומני שאיסופם של כל המאמרים בתולדות עם ישראל ותרבותו וסידורם לפי תוכנם ונושאייהם בשלושה שערים בכל כרך, יסייעו לקורא ולחוקר. תחומי העניין בספרים שלפנינו חופפים את נושאי המחקר וההוראה שעסקתי בהם במשך השנים: מקומה של ירושלים ומקדשה בחיי האומה, הזיקה בין הארץ לתפוצה היהודית בימי הבית ולאחריהם, הזיקה בין תולדותיה של ההלכה למציאות היהודית, מקומו של בית-הכנסת בחיי האומה וכיוצא באלו.

המפתחות המפורטים בסוף הספר יש בהם כדי לעזור לקורא ולמעייין להגיע למקורות השונים או לעניינים שבהם נידונו וחזרו הנושאים, ובגוף המאמרים צוינו ההפניות למחקרים האחרים בשני הכרכים. עם ההכנה לדפוס השתדלנו לתקן שגיאות שונות שנפלו במאמרים עם הדפסתם לראשונה.

תודתי להוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס של האוניברסיטה העברית, אשר קיבלה על עצמה את הוצאתם של הספרים, ותודה מיוחדת למנהלה של ההוצאה, מר דן בנוביץ, אשר עשה כל מאמץ להדפסת הספרים בצורה נאה ומתוקנת וטרח עליהם במסירות. תודה רבה למר אמתי שפיצר, שעסק בנאמנות ובחכמה בהתקנת המפתחות. יעמדו כולם על הברכה.

שמואל ספראי

האוניברסיטה העברית בירושלים

האם היתה קיימת עזרת נשים בבית־הכנסת בתקופה העתיקה?

בדיוננו בבעיית דמותו וצורתו של בית הכנסת מן הראוי לעיין בבית הכנסת בארץ ובתפוצות כאחד, שכן אין כל הצדקה לחלק ביניהן ולגלות בתפוצות מסגרות ציבוריות שונות מאלו אשר בארץ. המקורות שנדרו בהן יש מהם השייכים לבתי הכנסת בירושלים, מימי הבית, או מתקופת המשנה והתלמוד ברחבי הארץ, ויש מהן ששייכות לתפוצה היהודית במצרים, אנטיוכיה או יון. יש ללמוד ממקום אחד על חבירו ולראותם כמציאות אחת.

מתוך המקורות יש ללמוד כי נשים הרבו לבוא לבתי הכנסת וליטול חלק בעבודת ה', בין בקריאת התורה ובין בהאזנה לדבריו של הדרשן בבית הכנסת או בבית המדרש. תחילה יש לציין כי ההלכה מחייבת נשים בתפילה, וכך שנינו במשנה: נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפלין וחיבין בתפלה ובמוזוה ובברכת המזון¹. כיוצא בו נשים חייבות במקרא מגילה². ממעשים רבים יש ללמוד כי אמנם נהגו נשים לבוא לבית הכנסת לתפילה. בבדייתא אחת בעבודה זרה קרינו: מניח ישראל בשר על גבי גחלים ובא נכרי ומהפך בו עד שיבא ישראל מבית הכנסת או מבית המדרש ואינו חושש, שופתת אשה קדירה על גבי כירה ובאת נכרית ומגיסה עד שתבא מבית המרחץ או מבית הכנסת ואינה חוששת³. הרי שבית הכנסת מן המקומות שאישה נוהגת לילך לשם, עד שהברייתא מזכירתו בייחד עם בית המרחץ. מהלכה אחת האמורה בשם רבי שמלאי ניתן ללמוד כי הוא מניח שבבית הכנסת מצויות נשים שכן הוא אומר: עיר שכולה כהנים נושאים את כפיהם, למי הן מברכין? לאחיהן שבצפון, לאחיהם שבדרום, לאחיהם שבמזרח לאחיהם שבמערב ומי עונה אחריהן אמן? הנשים והטף⁴. כמה מסורות מעלות את המציאות של נשים הבאות כל יום לבית הכנסת. במדרש אנו קוראים: מעשה באשה אחת שהזקינה הרבה ובאת לפני דבי יוסי בן חלפתא אמרה לו: רבי הזקנתי יותר מדאי ומעכשיו חיים של נוול הם שאיני טועמת לא מאכל ולא משקה ואני מבקשת להפטר מן העולם. אמר לה מה מצוה את למודה לעשות בכל יום? אמרה לו: למודה אני אפילו יש לי דבר חביב אני מנחת אותו ומשכמת לבית הכנסת בכל יום⁵. במקום אחר אנו קוראים על אלמנה דהואי בי כנישתא בשיבובתה, כל יומא הוא אתיה ומצלה ביה מדרשיה דרבי יוחנן, אמר לה, בתי! לא בית כנסת בשיבובתך. אמרה ליה, דבי! לא שכר פסיעות יש לי⁶. רבי יוחנן

1. ברכות פ"ג מ"ג.
2. מגילה ד א; ערכין ג א.
3. עבודה זרה לח ב—לט א.
4. ירושלמי ברכות ס"ה ט ע"ד והשווה בבלי סוטה לח ב.
5. ילקוט עקב רמז תתצא בשם הילמדנו; ילקוט משלי תתקמג; ספר הליקוטים לגרינהוט V, קלא א. ראה בובר במבואו למדרש משלי, עמ' 32.
6. סוטה כב, א.

אינו תמה אלא על-הליכתה לבית הכנסת בשכנות, אך הליכתה של האלמנה יום יום לבית הכנסת אינה מתמיה אותו כלל. ואפילו בנות קטנות נוהגות היו לבוא לבית הכנסת: מכאן נהגו בנות ישראל קטנות לבוא לבתי כנסיות כדי ליתן שכר למביאייהן והן לקבל שכר.⁷ ביחוד הרבו לבוא בשבת וכך שנינו במסכת סופרים יח, א: ומן הדין הוא לתרגם לעם לנשים ולתינוקות כל סדר ונביא של שבת לאחר קריאת התורה וזו היא שאמרו בשבת מקדימין לבוא ומאחרין לצאת מקדימין לבוא כדי לקרות קריאת שמע כותיקין עם הנץ החמה ומאחרין לצאת כדי שישמעו פרוש של הסדר אבל ביום טוב מאחרין לבוא שהן צריכין לתקן מאכל של יום טוב וכו'. ידוע המעשה באותה אישה שבאה בבית הכנסת בחמת בכל לילי שבת לשמוע תורה מפיו של רבי מאיר⁸: רבי מאיר הוה יליף דריש בכנישתא דחמתא כל לילי שובא והוה [תמן]⁹ חדא איתתא יליפה שמעה קליה [דריש]¹⁰. ומתוך מדרש אחד יש ללמוד שרגילין היו הנשים לבוא לבית המדרש אף על פי שלא לעולם הבינו את דברי הדורש. לכתוב "אתם נצבים היום... טפכם נשיכם" (דב' כט, ט—י), אומר בעל המדרש הגדול (כ"י): נשיכם אף על פי שאינן יודעין הן באין לשמוע ולקבל שכר. כשם שהיו מן הנשים שהיו משמשות בבתי המדרשות. לכתוב "מנשים באהל תבורך" (שופ' ה, כד), אומר התרגום: כחדא מנשיא דמשמשין בבתי מדרשין תתברך¹¹.

לעדויות מן התפוצה היהודית כדאי להזכיר את מסעיו של פאולוס. בכמה מקרים הוא מזכיר את הנשים בבתי כנסת במקומות שונים. בהגיעו לפיליפי שבגבול מקדוניה הוא יוצא בשבת מחוץ לעיר על-יד הנהר אל בית הכנסת ומדבר אל הנשים (מעשי השליחים טז, יג). הוא מדגיש את הימצאן של הנשים בבית הכנסת, כי מתכוון לספר על הטבלתו לנצרות את לידיא יראת ה'. כיוצא בו בבואו לתסלוניקי לבית הכנסת נמשכים אחר דבריו נשים חשובות (שם יז, ד). מן הספרות היהודית והלא-יהודית נתן לצרף עוד דוגמות מרובות. היכן שהו הנשים בבואם להתפלל ולשמוע את הדרשה? האם נתיחד בבתי הכנסת או בבית המדרש מקום מיוחד בעלייה שהקיפה את בית הכנסת, מעין זו המצויה בבתי הכנסת במאות השנים האחרונות או מעין הגוזוטרטה שבעזרת נשים שבבית המקדש? או שמא נסתפקו במחיצה שהפרידה בין המינים? ושלא לא היתה מחיצה והפרדה? בשנת 1884 פרסם Löw מאמר ב-MGWJ, עמ' 364—374¹², שבו טען שלא מצינו הפרדה בבתי הכנסת בארץ ישראל, והפעם הראשונה שמצינו הפרדה על-ידי מחיצה, שאינה מהווה אלא סימן בין גברים ונשים בבית הכנסת, היא על-ידי האמורא אביי בקידושין פא א¹³.

7. מסכת סופרים ספ"ח.

8. ירושלמי סוטה פ"א טז ע"ד; ויק"ר פ"ט ט; במד"ר פט כ; דברים רבה פ"ה טו.

9. כך במה"ג לבמדבר (מהדורת פיש, עמ' קכב).

10. כך שם.

11. כנראה שבבבל לא היו הנשים בבתי המדרשות כבארץ ישראל; ראה מו"ק יח א.

12. נתפרסם לאחר מכן ב-*Gesammelte Schriften IV*, 1898, עמ' 71—55.

13. להלן נבדוק גם ראייה זו.

דבריו, דרך כלל, לא נתקבלו על דעתם של חכמים, היסטוריונים וארכיאולוגים כאחד, שדוחים דבריו בראיות שונות¹⁴. מלבד עיון מחדש במקורות הספרותיים יש עניין בבדיקת השאלה מחדש, שכן בעשרות השנים האחרונות נתרבו אפשרויות הבדיקה שבידינו על-ידי גילויין של בתי כנסת בארץ ובפזורה היהודית.

דרך כלל מבקשים החכמים ללמוד על קיום עזרת נשים מן עזרת נשים שהיתה קיימת בבית המקדש וביותר מן התיאור של הגוזזטרה כנגד שלוש הרוחות, ששם נשים רואות בשמחת בית השואבה: וכשהיו רואין שמהת בית השואבה לא היו מעורבין¹⁵. ללמדך שחצר מיוחדת נקבעה להן לנשים ויש שרק עמדו על הגוזזטראות שבשלוש רוחותיה. מן הראוי לברר תחילה עניין עזרת הנשים. כידוע מחלקת ההלכה את דרגות הקדושה של בית המקדש לשלוש דרגות עיקריות וזוקקתן לשלוש המחנות של בני ישראל במדבר; וכשם שהיו במדבר שלוש מחנות: מחנה שכינה, מחנה לוייה ומחנה ישראל, כך היו בירושלים¹⁶. בדרגות הקדושה לא מצינו כל מעמד לעזרת נשים ולא הבדלה בזכות הקרבה אל הקדש בין גברים ונשים: מפתח ירושלם ועד פתח הר הבית מחנה ישראל מפתח הר הבית ועד שערי ניקנור מחנה לוייה משערי ניקנור ולפנים מחנה שכינה והן הן קלעים שבמדבר¹⁷. המשנה בראש מסכת כלים המונה את עשר קדושות, מכירה בייחודה של עזרת נשים: עזרת נשים מקודשת ממנו שאין טבול יום נכנס לשם¹⁸. אלא שכבר המסורת התלמודית חוזרת ואומרת כמה פעמים שאין זו אלא חומרה שאינה מן התורה, שטבול יום לא יכנס למחנה לוייה¹⁹; ולא עוד אלא שכל יסודה של עזרת נשים מן החלקים המאוחרים של המקדש ואין לה מעמד בהלכה²⁰. ועל כל פנים לא מצינו בשום מקור הלכתי כי קיים גבול אשר עד לאותו מקום רשאים נשים להיכנס והאנשים מותרים ליקרב יותר לקודש, כשם שמצינו הבדלה בין טמאים לטהורים או בין ישראלים לכוהנים או בין כוהנים בעלי מומין לכוהנים תמימים. וצדק אותו חכם אלמוני שרבי יוסף אשכנזי העיד משמו: מצאתי כתוב גליון מדלא קתני עזרת ישראל מקודשת מעזרת נשים

14. ראה הערה 44; Schürer II⁴ עמ' 527; Juster I עמ' 458; Kraus, *Synagoga*; Schechter, *Alertümer*, 1922, p. 357; *Studies in Judaism I*, 1920, pp. 313–326; Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, 1934, pp. 466–469; *Der jüdische Gottesdienst*, pp. 466–469.

15. תוספתא סוכה דפ"ב; ירושלמי שם פ"ה נה ע"ב; בבלי שם נא ב.

16. תוספתא כלים ב"ק פ"א ה"ב; ספרי נשא פי' א 4; זבחים קטז ב; במ"ר פ"ז ח.

17. שם ושם. 18. כלים פא מ"ח.

19. פסחים צב ב; בימות ז ב; זבחים לב ב, והשווה ירושלמי עירובין פ"ה כב ע"ג.

20. ביכלר במאמרו: *The Fore-court of Women and the Brass Gate in the Temple of Jerusalem, JQR X* (1898), pp. 667–718, מבקש לייחס את כל ייסודה של עזרת נשים לימים האחרונים של הבית. והדברים דחוקים. אך בוודאי צודק הוא בהוכחתו שאין עזרת נשים שייכת לחלקים הקדומים של בית המקדש.

שאינן נכנסות שמע מינה דליכא אסורא כלל²¹. וכבר מצינו בברייתא: לא נראית אשה בעזרה אלא בשעת קרבנה²², הרי שבשעת קרבנה נכנסת היתה לעזרה ומביאה את קרבנה ומניפה את אותם קרבנות שטעונים הנפה. הוא הדין להבאת בכורים. אמנם אין האישה קוראת בצבור את פרשת הביכורים, אך מביאה היא ביחודה; והבאת הביכורים פירושו גישה עד למזבח, הנפת הביכורים והנחתם בצידי המזבח²³. כיוצא בו נזירה וסוטה שהיתה צריכה להניף קרבנה, והרי מצינו בהלכה ובמציאות נשים נזירות²⁴. דרך כלל לא היו הנשים באות אל העזרה והיו קרבות רק עד השערים שבין עזרת נשים לעזרה. יוסיפוס אמנם מדבר במפורש על איסור לנשים להיכנס לעזרה²⁵, אך נראה שהמנהג המקובל והרווח, שנשים לא הרבו להיכנס לעזרה, הטעהו לומר שהאישה אסורה להיכנס לעזרה, ודבריו רחויים מכוחן של אותן מסורות תנאיות המוסרות בצורה ברורה ובצורות שונות שאישה נכנסת היתה לעזרה²⁶. עזרת נשים לא היתה מיועדת כלל לנשים בלבד. בארבע פינותיה נמצאו ארבע לשכות שהיתה להן זיקה ישירה לעבודה ולשימושם של הבאים למלא את קרבנות חובותיהם. בפניה הדרומית נמצאה לשכת הגזירים אשר נזקקו לה גברים ונשים כאחד. באחת הלשכות מונחים היו כלי השיר של הלויים²⁷. בעזרת הנשים נתקיימו כל אותם המעמדים הציבוריים בעבודת ה' כפי שטופחו וגובשו בימי בית שני. בה קרא הכהן הגדול בתורה ביום הכיפורים וכן קראו בה בתורה במעמד הקהל²⁸. בעזרת הנשים נתקיימה שמחת בית השואבה, ועל חמש עשרה מעלותיה המוליכות לעזרת ישראל עמדו הלויים בכלי השיר²⁹. באי בית המקדש, ישראלים וכוהנים, עברו כרגיל דרך עזרת נשים בדרכם לעזרות הפנימיות, וכן אומר יוסיפוס שלעזרת הנשים באו אלו שניטרו יחד עם נשותיהם *παρρημεν ἄγροι* *μετὰ γυναικῶν*³⁰. ומכאן לגוזזוטרם שהקיפה את העזרה אשר לשם היו עולות הנשים. במשנת מדות שנינו: וחלקה היתה בראשונה והקיפופה כצוצרה שהנשים רואות מלמעלן והאנשים מלמטן כדי שלא יהו מעורבין³¹. ברם מן המשנה והברייתות של סוכה משמע שהפרדה זו היתה רק בשמחת בית השואבה. המשנה שונה: במוצאי יום טוב הראשון שלחג ירדו לעזרת נשים ומתקנין שם תיקון גדול³². בשני התלמודים ובתוספתא נתפרש טיבו של התיקון הגדול: מה תיקון היו עושין שם שהיו מעמידין האנשים בפני עצמן והנשים בפני עצמן כהיא דתנינן תמן וחלקה היתה בראשונה והקיפופה כצוצרה שהנשים רואות מלמעלן

21. הובא במלאכת שלמה לכלים פ"א מ"ח.

22. תוספתא ערכין רפ"ב. 23. ביכורים פ"א מ"ה; פ"ג מ"ו.

24. השווה עוד בדברי התוספות בקידושין נב ב ד"ה וכי אשה בעזרה מנין.

25. קדמוניות טו יא, ה; מלחמות ה ה, ב; ב ה, ו.

26. לא צדק ביכלר המקבל את דברי יוסיפוס. ראה דבריו שם, עמ' 697, הערה 1.

27. מדות פ"ב מ"ה-מ"ו. 28. יומא סט ב; סוטה מא ב. 29. סוכה פ"ה.

30. קדמוניות טו יא, ה; מלחמות ה ה, ב. 31. מדות פ"ב מ"ה. 32. סוכה פ"ה מ"ב.

תוכן העניינים

כרך שני

שער רביעי מירושלים ליבנה

- 319 התאוששות היישוב היהודי בדור יבנה
341 בחינות חדשות לבעיית מעמדו ומעשיו של רבן יוחנן בן זכאי לאחר החורבן
365 ביקוריהם של חכמי יבנה ברומא
382 ההכרעה כבית הלל ביבנה
406 קידוש השם בתורתם של התנאים
421 מצוות שביעית במציאות שלאחר החורבן

שער חמישי עיונים בחיי חברה ורוח

- 469 העיר היהודית ומוסדותיה בתקופת המשנה
479 החינוך העממי ומשמעותו הדתית והחברתית בתקופת התלמוד
501 משנת חסידים בספרות התנאית
518 חסידים ואנשי מעשה
540 פסולי עדות
548 הלכה למשה מסיני — היסטוריה או תיאולוגיה

שער שישי דרכי מחקר

- 579 מעשי חכמים במסורת הארצישראלית ובתלמוד הבבלי
599 מקורות ארצישראליים היסטוריוגרפיים קדומים במסורת התלמוד הבבלי
610 הערות היסטוריות למשנת פסחים פרק עשירי
620 לבעיית הכרונולוגיה של הנשיאות במאה השנייה והשלישית
627 ארץ-ישראל בהלכה התנאית

643	רשימת הקבצים וכתבי־העת שבהם נתפרסמו המאמרים לראשונה
646	מפתח המקורות
667	מפתח העניינים
691	מפתח השמות
702	מפתח שמות המקומות

העיר היהודית ומוסדותיה בתקופת המשנה

הדיון בדמותה של העיר היהודית בארץ-ישראל, סדרי שלטונה ומוסדותיה, בהכרח אינו מצטמצם בהעלאת אירגוןן ודמותן של אותן ערים שזכו למעמד של עיר מידיהם של השלטונות הנכריים. בתחומי היישוב היהודי מועטות היו הערים בעלות מעמד רשמי, לא רק בימים הסמוכים לחורבן אלא גם בימים שהתפשט העיור על פני כל הארץ. הערים היווניות הגדולות שלאורך החוף ובעבר הירדן לא היו ערים יהודיות ולא היהודים הם שהטביעו את חותמם על סדריה הכלליים של העיר. היו ערי חוף שמספר היהודים בהם היה ניכר למדי ואף קיימו בהן היהודים מוסדות משלהם שמרובה היתה השפעתם על חיי היהודים בעיר ובארץ, כבית-המדרש שבקיסרין, אולם לא היו אלה ערים יהודיות שכל הנהגתן היתה מסורה בידים יהודיות. כערים יהודיות רשאים אנו לראות רק את אותן הערים שרוב רובן של תושביהן היו יהודים ואשר הנהגתן היתה בעיקר בידי יהודים, אשר ראו עצמם כפופים למסורת החברתית והמשפטית היהודית, בין אם נתייסדו בהן "ערים" לפי מושגיה המשפטיים והחברתיים של המלכות ובין אם נשארו ככפרים כל הימים. גם ערים כציפורי וכטבריה, למשל, שנתכוננו בהן "ערים", ומוצא אתה בהן סדרי שלטון וחברה המקובלים בממלכה הרומית וכמזרח, והיו בהן כולי ואסטרטגים ומשפחות שהיו "בלוטייא" ו"פגנייא" (בבא בתרא קמג א; ירושלמי הוריות ספ"ג). גם ערים אלה, היוו ערים יהודיות ומרכזים עיקריים לתורה ולהנהגה יהודית.

ערים יהודיות גדולות, בעלות אוכלוסייה של כמה רכבות היו מועטות ולרוב היו אלו עיירות שמנו רק אלפים מועטים ובמקרים רבים פחות מכך. ככפרים נחשבו במסורת התלמודית רק אותם מקומות יישוב דלים מבחינת אוכלוסייה, חסרי מוסדות ציבור משלהם וסמוכים על שולחנם של המוסדות שבערים הסמוכות. הכפר אינו היישוב שתושביו עוסקים בעבודת האדמה, אלא היישוב הקטן, דל האוכלוסין שלא עלה בידי יושביו מחמת מיעוטו להתאחד כדי להקים מוסדות שהמסורת היהודית ראתה אותן כהכרח גמור לקיומם של חיי תרבות. רובם הגדול של היהודים בימי בית שני היה "עירוני" על אף שהתפרנס בעיקר מעבודת האדמה ועיבודה של התוצרת החקלאית ולא היה מיושבי כרכים. זו הסיבה שבדרך כלל נזכרות בספרות התלמודית הערים ורק לעתים רחוקות נזכר הכפר. משום כך מסופר על מותו של רבי שמת בציפורי "ונכנסו כל העיירות להספידו" (ירושלמי כתובות פ"ב לה ע"א) ו"פעם אחת חל ראש השנה להיות שבט והיו כל הערים מתכנסין [ליבנה]" (ראש השנה כח ב).

דברינו אין ככוונתנו להעלות ולצייר תמונה שלימה של ארגון העיר על משטרה ומוסדותיה לא רק בגלל השעה המצומצמת העומדת לרשותנו אלא אף מפני שבמידה רבה נעשה הדבר בידיהם של כמה חכמים. נשתדל רק לדון בכמה מקווי היסוד של ארגונה ומבנה מוסדותיה, דבר שלא זכה להיות נידון במחקריהם של חכמים. מרובות ההלכות ואף מסורות הלכה למעשה העוסקות במעמדם של אזרחי העיר, בזכויותיהם ליהנות משירותי העיר, ממוסדות הצדקה והחינוך, ובחובותיהם לתשלומים החלים על תושבי העיר, בתכונות הנדרשות מן האנשים שנבחרים לעמוד בראש העיר וכיוצא באלו. בכל אותן מסורות מגוונות לא מצינו כל הבדל בין בן-עיר לחבירו; לא עולה כל רמז כי הזכות ליהנות מן המעמד של בן-עיר תלוי במעמדו הכלכלי, או ברכוש שיש לו בעיר. ההלכות העוסקות במעמדו של בן-העיר בעירו תולות את זכותו, או חובתו, להימנות בין אנשי העיר בתחומים השונים, רק באורך זמן ישיבתו בעיר. המשנה בבא בתרא (פ"א מ"ה) שונה: כמה יהא בעיר ויהא כאנשי העיר? שנים-עשר חודש. ברייתות בשני התלמודים, בתוספתא ובירושלמי למסכת פאה, מעלות הבדלים בהתייבחותיו וזכויותיו השונות של הבא לגור בעיר שיש שחלות עליו או מזכות אותו לאחר שלושים יום, ששה חודשים ושנים-עשר חודש. אך לעולם אין הגבול עובר על שנים-עשר חודש (השווה עוד תוספתא נדרים פ"ב ה"י; ירושלמי שם פ"ה לט ע"א). ורק הקונה קרקע בעיר או קרקע הראוייה לבית דירה הרי הוא כאנשי אותה העיר [מיד] [בבא בתרא יא א, ע"פ כ"י, לעניין חובת השתתפותו בבנייתה והתקנתה של חומת העיר]. מתקופת הסיכורים ואילך בידוע הולכת ומתבססת החלוקה החוקית בין ה-honestiores וה-humiliores אשר קנה המידה לגביהם הוא מעמד הרכוש ואשר הראשונים זכאים לשמש כמועצות העירוניות והשניים פסולים מלשמש בהנהגת הרכיב. מציאות זו ואוירתה שיצרה, בתוספת משפט הירושה שזיכה את בניהם של מעמד הכולוטים בזכויותיהם של אבותיהם, העלו אף אצל היהודים בעריהם המוכרות כציפורי וטבריה את מעמדם של בעלי הנכסים. בעקיפין השפיע הדבר אף בשאר היישובים, אלא שמאידך גיסא שימשה המסורת היהודית מעצור להתרווחותה של חלוקה זו ועקרונית לא נפגע מעמדם של כלל התושבים, לפחות לא בכל הערים שלא זכו במעמד רשמי. אופיינית לכך היא אותה מסורת שרמזנו עליה לעיל המצוייה בירושלמי סוף הוריות: תרתין זרעין הוו בציפורין, בלווטייה ופגנייא הוון עלין ושאלין בשלמיה דנשיא בכל יום והוון בלווטייא עלין קדמאין ונפקין קדמאי, אזלון פגנייא וזכון באורייתא. אתון בען מיעול קדמאי אישתאלית לרבי שמעון בן לקיש שאלה רבי שמעון בן לקיש לרבי יוחנן, עאל רבי יוחנן ודרשה בבית מדרשה דרבי בנייה: אפילו ממזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ, ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ. על אף החלוקה לבלוטיא ופגנייא הרי אף הפגנייא באים לשאול בשלום הנשיא וברגע שאלו זכו בתורה קודמים היו לבלוטיא. חילוקי דיעות להלכה ונוהגים שונים למעשה מצינו רק לגבי מקומם של פסולי יחסין כממזרים או לגבי אלה שאינם ממוצא ישראלי טהור, כלומר: גרים. הלכה למעשה היתה בעיקר חשיבות לבעיה האם גרים רשאים לעמוד בראש הנהגת הרכיב. במשנה עתיקה אחת בקידושין אנו שונים: אין בודקין לא מן המזבח ולמעלה ולא מן הדוכן ולמעלה

ולא מן הסנהדרין ולמעלה וכל שהוחזקו אבותיו משוטרי הרבים וגבאי צדקה משיאין לכהונה ואין צריך לבדוק אחריהן. רבי יוסי אומר: אף מי שהיה חתום עד בערכי הישנה של ציפורי (פ"ד מ"ה). הרי כל מי שהיה בתפקיד ציבורי כל שהוא, ולו רק צורך כעד בתעודה, חזקה עליו כי ממוצא טהור של יוחסין הוא. העדות על עתיקותיה של משנה זו אינה רק מתוכנה הן על הסנהדרין והמזבח אלא אף מן מטבע הלשון "שוטרי הרבים" הנזכר בכתוב אחד שאין אנו יודעים מקורו (יבמות פו ב). כיוצא בו מעיד רבי שמעון בן גמליאל: בראשונה לא היו חותמין כל כתובת נשים אלא או כהנים או לוויים או ישראל המשיאין לכהונה (תוספתא סנהדרין רפ"ז). וכלפי גרים אנו קוראים במדרש הלכה: כתוב: "שום תשים עליך מלך" (דברים יז, טז) אין לי אלא מלך, מנין לרבות שוטרי הרבים וגבאי צדקה וסופרי דינין ומכין ברצועה (מנין), תלמוד לומר: "מקרב אחיך שום תשים עליך מלך" — כל שתמניהו עליך לא יהא אלא מן הברורים שבאחיך (ירושלמי קידושין פ"ד סה ע"ד; מדרש תנאים, הופמן עמ' 104). ולנוהג הלכה למעשה מעיד במקום אחד הבבלי: במערבא אפילו ריש כורי לא מוקמי מינייהו (קידושין עו ב), כלומר אין ממנים מן הגרים ראש כורי. ופירשה יפה רש"י למימרה זו, ומעין זה אצל כמה מן הראשונים: ממונה על המידות לשון לתך וכור. אם נתרגם מלה זו לפי המושגים הארצישראלים, אין ממנים גר להיות אגורנומוס אשר לפי מסורת ההלכה הארצישראלית לא היה ממונה על "השערים" אלא על המידות בלבד. לעומת מסורות אלו אנו שונים בירושלמי למשנה בסנהדרין פ"ד מ"א: הכל כשרים לדון דיני ממונות ואין הכל כשרים לדון דיני נפשות אלא כהנים לויים וישראלים המשיאין לכהונה; ר' יהודה אומר: אפילו ממזרין (פ"ד כב ע"ב). בבבלי אמורים הדברים בשם האמורא רב יהודה: לאתויי ממזר... לאתויי גר (סנהדרין לו ב ובמקבילות). בסוגייה אחרת בירושלמי נאמר הברור מאליו: שהרי דיני ממונות כשירה בגרים (ירושלמי יבמות פ"ב יב ע"ג). אין טעם רב להעלות בשעה זו את כל המסורות השונות והמתחלפות בבעיית כשירותם להנהגה ולדין של פסולי יוחסין וגרים, אולם כבר מה שהעלינו, דיו כדי ללמדנו כי לעומת ההלכה הקדומה שהחמירה בכך הרי ההלכה התנאית המאוחרת הכשירה גם את הגרים וגם את פסולי היחס לשמש בהנהגת הרבים אם כי קרוב להניח שלמעשה נמנעו מכך גם בימים יותר מאוחרים כפי שמעיד הבבלי בקידושין שהזכרנוהו, ולפחות לא היתה זאת מציאות רווחת. לעניין זה נוסיף רק כי בבבל המשיכו והחמירו בכך גם להלכה וגם למעשה (ראה קידושין עו ב ויבמות קב ב; שם מה ב).

הרכוש של העיר לא נידון כשייך להנהגת העיר או "העיר" כגוף משפטי מופשט אלא כשייך לבני העיר. לא היה קיים בתפיסתו של המשפט העברי גוף משפטי עצמאי של העיר, אלא בני העיר היוו שותפות גדולה והנהגת העיר מנהלת את הרכוש המשותף. נעלה כמה הלכות המבליטות תפיסה זו. במשנה נדרים רפ"ה שנוייה ההלכה על שותפין שנדרו הנאה זה מזה — אסורים לכנס לחצר המשותפת של שניהם. ובהמשכו של אותו פרק במשנה ה'—ו': "הריני עליך חרם", המודר אסור: "הרי את עלי חרם", הנודר אסור: "הרי אני עליך ואת עלי", שניהם אסורין, ושניהם מותרים בדבר של עולי בכל ואסורין בדבר של אותה העיר. ואיזהו דבר של עולי בכל? כגון הרהיבית והעזרות והבאר